

A 6–11. SZÁZADI KÁRPÁT-MEDENCEI TEMETKEZÉSEK SZÁNDÉKOSAN RONGÁLT ÍJAIRÓL

M. LEZSÁK GABRIELLA*

Kulcsszavak: régészet, középkor, reflexíj, szándékosan rongált/törött íj, az íj szimbolikus jelentéstartalma
Ключевые слова: археология, средневековье, рефлексивный лук, намеренно поврежденный/сломанный лук, символика луков

M. Lezsák Gabriella

A 6–11. századi Kárpát-medencei temetkezések szándékosan rongált íjairól

A dolgozat a népvándorlás kori és a 10–11. századi sérült állapotban sírba tett íjakról nyújt áttekintést egy konkrét leletanyag, a kunszállás-fülöpjakabi avar kori temető 32. számú férfisírja kapcsán. Munkánk célja, hogy felhívja a figyelmet erre a jelenségre, és annak egy lehetséges magyarázatát is adja a néprajzi párhuzamok, az írott források és az íjábrázolásos tárgyak (érmek, edények, sámándobok) számbavétele alapján. A kutatás eredményeként elmondható, hogy a csontlapokkal megerősített és kettétörve sírba tett íjak kimutathatók a Kárpát-medencei avar kori temetkezésekben (pl. Fülöpjakab, Iváncsa, Solymár, Szekszárd), az avar korszak egy bizonyos szakaszában (a 7. század utolsó harmadában), egy etnikailag (mongolid, europo-mongolid típus) és a temetkezési szokásokat tekintve (ÉNY-DK-i tájolás, hasonló leletanyag) is egységes, jól körülhatárolható csoportnál. A honfoglalás- és Árpád-kori íjas sírok esetében a jelenség felismerését különböző okok (pl. korabeli sírbrálás, csontlapok hiánya) nehezítik, az azonban valószínűsíthető, hogy a honfoglalás korában a húrvájat betörésével is elérhették az íj használhatatlanná tételét. A szándékos törések, rongálások értelmezéséhez, illetve a kettétört íjjal történő temetkezés felismeréséhez azonban ebből a korszakból további hiteles ásatási megfigyelések szükségesek.

Габриэлла М. Лежак

O намеренно поврежденных луках из погребений Карпатского бассейна VI–XI вв.

Настоящая работа предлагает обзор луков, положенных в поврежденном состоянии в погребения эпохи великого переселения народов, а также X–XI вв. на примере мужского погребения 32 из могильника аварского времени у с. Кунсаллаш-Фюлөпьякаб. Задача работы состоит в том, что бы обратить внимание на это явление, предлагая при этом и его гипотетическое объяснение, основанное на изучении этнографических аналогий, письменных источников, а также предметов с изображением луков (монет, сосудов, шаманских бубнов). В результате проведенного исследования можно утверждать, что луки с костяными накладками, намеренно сломанные на две части, встречаются в погребениях определенного периода аварского времени Карпатского бассейна (например Фюлөпьякаб, Иванча, Шоймар, Сексард) в последней трети VII в. у гомогенной группы, хорошо определяемой по этническим чертам (монголоидный и монголоидно-европеоидный типы) и погребальному обряду (северо-западная ориентировка, схожий инвентарь). Что касается погребений эпохи обретения родины и династии Арпадов, идентификация этого феномена усложняется различными факторами, в том числе отсутствием костяных накладок в погребениях и/или разграблением могил. Впрочем, не исключена возможность, что повреждение луков в эпоху обретения родины могло осуществляться и посредством намеренного повреждения канавок для тетивы. Однако, для дальнейшего изучения луков с подобными повреждениями и разломами, а также выявления признаков погребений с намеренно сломанными на две части луками, необходимы дальнейшие исследования in situ.

* BTK Magyar Östörténeti Kutatócsoport / Исследовательская группа по венгерской праистории Научно-исследовательского центра гуманитарных наук. H-1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4., moys.zoltanne@btk.mta.hu

A modern kori kutatásoknak köszönhetően a reflexíjról egyre több ismerettel rendelkezünk. Ez a fegyver a népvándorlás korában csúcsfegyvernek számított, birodalmak dőltek meg általa, használóit pedig egyenesen az 'íjlesztő népek' terminussal illették. A kortárs történétírók feljegyzéseikben a lovasnomád népek sikereinek eszközeként említik a reflexíjat, amely nemcsak félelmetes fegyverként funkcionált, hanem hatékonyságának és szinte 'földöntúli erejének' köszönhetően szimbólummá is vált. Ezek után természetes, hogy a népvándorlás kori és a 10–11. századi Kárpát-medencei temetkezésekben gyakori az íjlelet. Ám ezt a fegyvertípust, eltérően a többi fegyvertől, nem csak ép állapotban tették sírba, hanem törötten és rongáltan is. A dolgozat ezekről a sérült állapotban sírba tett íjakról kíván áttekintést nyújtani egy konkrét leletanyag, a Kunszállás-fülöpkabai avar kori temető 32. számú férfisírja kapcsán. Célja, hogy a jelenségre felhívja a figyelmet, és annak egy lehetséges magyarázatát is adja a néprajzi párhuzamok alapján, abban a reményben, hogy általa a lovasnomád népek szimbólumrendszerének és hitvilágának megértéséhez is közelebb kerülhetünk.

A 32. férfisír a Kunszállás-fülöpkabai (Bács-Kiskun megye) 61 síros avar kori temető¹ leggazdagabb temetkezése (1. kép 1–2). A *maturus-senium* kor határán elhunyt europo-mongolid típusú férfi ÉNy–DK-i irányban tájolt sírját – a leletanyag alapján a sírmező nyitó temetkezését – a 7. század utolsó harmadában áshatták meg. A 32. férfisír íjának szarvlemezeit a feltárás során egy csomóban, az elhunyt fejének jobb oldalán találták meg, míg markolatcsontjai a jobb kézfej külső oldalán feküdtek (1. kép 3–4). Valószínű, hogy a temetési szertartás során az íjat az alsó harmadánál eltörték és így tették a férfi mellé, mégpedig az íj szarvait egymásra ellentétesen hajtva (2. kép 1). Az íj a keskeny szarvú íjak csoportjába tartozott, amelyet a kutatások szerint a kora és közép avar korszakban használtak a Kárpát-medencében.

Az avar kori törötten sírba tett íjakra elsőként Bóna István hívta fel a figyelmet a fülöpkabival közel egykorú iváncsai lovassír ismertetésekor: a

Благодаря современным исследованиям, мы располагаем все более полными данными о рефлексивных луках. В эпоху великого переселения народов (далее ВПН) лук считался самым лучшим видом оружия – с его помощью разрушались империи, а пользующиеся им народы назывались «людьми, натягивающими луки». Историки той эпохи в своих записках упоминают рефлексивный лук как залог успеха конных кочевников. Он был не только грозным оружием, но, благодаря своей эффективности и практически «сверхъестественной силе», стал и символом. Поэтому вполне естественно, что в погребениях Карпатского бассейна эпохи ВПН и периода X–XI вв. часто встречаются находки луков. Но этот вид оружия, в отличие от других, клали в погребения не только в целом, но и в сломанном или поврежденном состоянии. Суть настоящей работы – дать обзор луков, положенных в поврежденном состоянии в погребения, на примере мужского погребения 32 (далее погр. 32) из могильника аварского времени у с. Кунсаллаш-Фюлөпьякаб. Задача работы состоит в том, что бы, обратив внимание на это явление и предложив его гипотетическое объяснение на основе этнографических аналогий, способствовать осмыслению системы символов и верований кочевых народов степи.

Погр. 32 – самый богатый комплекс (рис. 1. 1–2) из 61 погребений могильника¹ аварского времени у с. Кунсаллаш-Фюлөпьякаб (в области Бач-Кишкун). Погребение мужчины монголоидно-европеоидного типа, умершего на рубеже возрастов *maturus* и *senium*, имело северо-западную ориентировку, и, судя по инвентарю, датируемому последней третью VII в., является самым ранним комплексом могильника. Концевые накладки лука из погр. 32 были обнаружены сложенными в одном месте, справа от головы погребенного, а срединные накладки находились отдельно, с наружной стороны его правой кисти (рис. 1. 3–4). Предполагается, что лук сломали в его нижней третьей части при погребальном обряде и положили рядом с усопшим, сложив концевые накладки противоположно друг другу

¹ H. Tóth Elvira feltárása (1967–1979). A temető leletanyagának feldolgozása folyamatban van (M. Lezsák Gabriella: A Kunszállás-fülöpkabai avar kori temető).

¹ Раскопки Эльвиры Х. Тот (1967–1979 гг.). Публикация материала могильника находится в процессе подготовки (M. Lezsák Gabriella: A Kunszállás-fülöpkabai avar kori temető).

rangos férfi szintén keskeny szarvú, *in situ* megtalált íját „felső vége és markolata helyzete alapján feltehetően szándékosan összetörve helyezték sírba” (BÓNA 1970, 251). Ez az eset azonban abban tér el a fülöpjakabítól, hogy itt az elhunyt férfi lovának a hátára volt málházva a törött íj a tegezzel együtt (2. kép 2). A temetkezést Bóna István a leletanyag alapján a 7. század utolsó harmadára tette, és egy későbbi írásában arra is rámutatott, hogy a jelenség eredete Ázsiába, a hun korszakba vezethet, legalábbis a közép-kazahsztáni Kyzylkajnar-töbe hun kori lovas férfisírjának *in situ* megfigyelt jelensége ezt bizonyíthatja (BÓNA 1993, 231).

Ezzel szemben viszont a fülöpjakabi jelenséghez teljesen hasonló módon jártak el a Török Gyula által feltárt solymári avar kori temető 25. számú, ló- és fegyvermellékletes, ÉNY–DK-i irányban tájolt férfisírjának esetében (2. kép 3) (TÖRÖK 1994, 31, 61, Abb. 10. 103, 128). A leletanyag alapján Török Gyula a temetkezést szintén a 7. század utolsó harmadára tette. A 7. század második felére datált Szekszárd-Palánki-dűlő avar kori temető 69. számú sírjában is hasonló jelenséget figyeltek meg (2. kép 4) (PAP 2012, 65).

A jelenség tehát létezett a hun és az avar korszakban, értelmezéséhez azonban *in situ* temetkezés szükséges, és természetesen olyan íj, amelynek szarvait csontlemezekkel erősítették meg. A kutatások szerint az avar kori íjak a hun korszakban használt íjakból fejlődtek tovább (SZÖLLÖSY 2002, 53). Ezt a megállapítást a kettétört íjjal való temetkezés is tovább erősíti: valószínű, hogy a hun korszak temetkezési rítusa élt tovább az avar korszak egy adott szakaszában (a 7. század utolsó harmadában), egy etnikailag (mongolid, europa-mongolid típus) és a temetkezési szokásokat tekintve (ÉNY–DK-i tájolás, hasonló leletanyag) is egységes, jól körülhatárolható csoportnál.

A törötten sírba tett íjakkal az avar és a honfoglaló magyar leletanyag kapcsán Szöllösy Gábor foglalkozott (SZÖLLÖSY 2000, 173–176), a 10–11. századi Kárpát-medencei Árpád-kori íjas sírok katalógusát pedig Bíró Ádám készítette el, utalva a jelenség szimbolikus jelentéstartalmára is (BÍRÓ 2013, 385). Szöllösy Gábor kutatásai csak az ép szerkezetű, majd a föld súlyától eltört íjakra terjedtek ki, az avar korszakban megfigyelt *in situ* jelenségnél, vagyis az egymás mellett megtalált

(*рис. 2. 1*). Типологически, этот вид оружия принадлежит к группе луков с узким концом плеча, которые использовались в Карпатском бассейне в ранне- и среднеаварское время.

На положение луков в сломанном состоянии в аварских погребениях впервые обратил внимание И. Бона в публикации погребения знатного всадника из с. Иванча, схожего по датировке с погребением из Фюлөпьякаба. Лук был обнаружен *in situ* с узким концом плеча, который «судя по расположению верхнего плеча и рукояти, намеренно сломали и положили в могильную яму» (BÓNA 1970, 251). В то же время, этот комплекс отличался от фюлөпьякабского тем, что сломанный лук, вместе с колчаном, был взвален на лошадь погребенного (*рис. 2. 2*). И. Бона, опираясь на инвентарь, датировал погребение последней третью VII в. В более поздней работе он отмечал, что это явление может иметь азиатское происхождение и относиться к гуннскому времени. На что, в свою очередь, указывает погребение *in situ* всадника гуннского времени из Кызылкайнартобе в Центральном Казахстане (BÓNA 1993, 231).

А в погр. 25 вооруженного всадника из могильника аварского времени у с. Шоймар, ориентированном на северо-запад и открытом Г. Төрөком (*рис. 2. 3*), наоборот, был зафиксирован обряд весьма аналогичный фюлөпьякабскому погребению (TÖRÖK 1994, 31, 61, Abb. 10. 103, 128). Исходя из найденного инвентаря, Г. Төрөк датировал это погребение также последней третью VII в. Схожее явление отметили и в погр. 69 могильника аварского времени Сексард-Паланки-дюлө, датированного второй половиной VII в. (*рис. 2. 4*) (PAP 2012, 65).

Судя по упомянутым комплексам, обряд, связанный с намеренной порчей лука, был весьма распространен в гуннское и аварское время. Впрочем, для его интерпретации нужны достоверно открытые погребения с луками, имеющими костяные накладки на плечах. По результатам исследований, луки аварского времени являются дальнейшим развитием луков гуннского времени (SZÖLLÖSY 2002, 53). Это замечание подтверждается и обрядом положения сломанного на две части лука рядом с усопшим. Погребальный обряд гуннского времени, вероятнее всего, практиковался какое-то время и в аварский период

íjszarvlemezek alapján viszont egyértelmű, hogy az íjak eleve törötten kerülhettek sírba. Bíró Ádám katalógusa azonban jó kiindulási alapot nyújtott az ép kontextusú, de bolygatottnak tűnő, az íjszerkezeti rendtől eltérő lemezekkel rendelkező íjas sírok vizsgálatához. A kettétört íjjal való temetkezésnek viszont egyelőre egyetlen 10–11. századi Kárpát-medencei temetkezésben sincs nyoma. Bíró Ádám az íjas temetkezések vizsgálata után maga is arra a következtetésre jutott, hogy a „*több mint 100 bolygatatlan sír közt minimális azoknak a száma, amelyekben az elvárt mennyiségű és típusú, tehát két laterális markolat, és két-két laterális szarvlemez került volna elő. A sírok többsége ugyanis szinte az összes elképzelhető kombinációs lehetőséget felvonultatva olyan szignifikáns diverzitást mutatott e tekintetben, ami az íjlemezek abnormális helyzetének dominanciájával társulva gyakorlatilag számos esetben kényszerűen még azt is megkérdőjelezte, hogy az adott sírba egyáltalán széttört, rongált íjat helyeztek-e, vagy csak pusztán az íjlemezek kerültek a halott mellé?*” (BÍRÓ 2014, 393). Bíró Ádám további lényeges megállapítása szerint „*a laterális szarvlemezek jelentős részén megfigyelhető, szándékos, sírbatétel előtti törések helyzetének egységessége [...] egyértelműen az íj végleges használhatatlanná tételének nyomaiként értelmezhető*”, amely „*erős szimbolikus jelentéstartalomra utaló temetkezési szokás*” (BÍRÓ 2014, 394).

A törött / rongált íj jelenségének felismerését a honfoglaló magyar és az Árpád-kori leletanyagban valóban több tényező is nehezíti. A korabeli sírrablások mellett közismert tény, hogy „*a régi feltárások során nem fordítottak figyelmet a sírban talált csontokra*” (ISTVÁNOVITS 2003, 336). Ebben a hozzáállásban csak az 1980-as évektől figyelhető meg változás. Ismeretes az is, hogy az íjas temetkezések jelentős részénél rendszerint csak az íj markolatát borító csontlemezpár kerül elő, ami tovább csökkenti az értékelhető leletek számát (SZÖLLŐSY 2002, 57). Ez azonban egyáltalán nem helyi sajátosság, hiszen az eurázsiai sztyeppi övezetben U. Köhalmi Katalin összegzése szerint „*a VIII–X. századtól [...] egyre gyakoribb, hogy a csontborítás az egyik, vagy mindkét íjvégről lemarad. A fogót borító csontok viszont mindig feltalálhatók*” (U. KÖHALMI 1972, 101).

(в последней трети VII в.) у гомогенной группы, хорошо определяемой по этническим чертам (монголоидный и монголоидно-европеидный типы) и погребальному обряду (северо-западная ориентировка, схожий инвентарь).

При изучении материалов аварского времени и эпохи завоевания родины Г. Сёллэши занимался и луками, положенными в погребения в сломанном состоянии (SZÖLLŐSY 2000, 173–176). А каталог погребений с луками Карпатского бассейна X–XI вв. составил А. Биро, упоминая и о символическом значении данного явления (BÍRÓ 2013, 385). Однако, Г. Сёллэши исследовал только те луки, которые были положены в погребения в целом состоянии, но затем сломались под тяжестью засыпанной в могилу земли. В то время как погребения *in situ*, в которых обнаружены концевые накладки аварского времени, сложенные рядом друг с другом, несомненно указывают на тот факт, что луки были положены в могилу уже в сломанном состоянии. В то же время, каталог А. Биро дает хорошую отправную точку для исследования погребений с луками из закрытых комплексов, кажущихся разрушенными из-за необычного порядка найденных в них костяных накладок. А в случае погребений X–XI вв., наоборот, следов обряда положения сломанного на две части лука ни в одном комплексе зафиксировано не было. Автор каталога, изучая погребения с луками, пришел к следующему выводу: «*среди более 100 неразрушенных погребений отмечено минимальное число тех комплексов, в которых, в соответствии с ожиданиями относительно количества и типов костяных накладок, было найдено две срединные накладки и по две концевые. Большинство погребений, представив практически все мыслимые комбинации, показало такое значительное разнообразие, что вместе с преобладающим количеством аномально положенных накладок луков, во многих случаях вызывало сомнения в трактовке находок. Что положили в погребение? Сломанный, поврежденный лук или просто костяные накладки?*» (BÍRÓ 2014, 393). По другому замечанию А. Биро «*одинаковое расположение следов намеренных сломов, наблюдаемое на большинстве концевых накладок [...] несомненно можно интерпретировать как результат окончательного приведения лука в не-*

Bencsik Péter íjkészítő szóbeli közlése szerint az íj használhatatlanná tételének legegyszerűbb módja, ha az egyik húrvájat sarokkal betörik.² Ez összhangban van Bíró Ádám azon megállapításával, hogy a 10–11. századi íjas sírok laterális szarvlemezeinek jelentős részén szándékos rongálások, törések figyelhetők meg, ami szerinte annak a nyoma, hogy az íjsontokat lefeszgették az íjról (BÍRÓ 2014, 391). Ha azonban tüzetesebben szemügyre vesszük a szarvlemezeket, feltűnik, hogy a törések jelentős része a húrvájatnál található. Ennek fényében valószínűsíthető, hogy az íj rongálása a honfoglaló magyaroknál is a temetkezési szokások része lehetett, de nem az íj eltörésével érték el, hogy az használhatatlanná váljon, hanem esetenként a húrvájat betörésével. Bíró Ádám azon feltevése viszont, amely szerint a pre-depozíciós törések azért keletkeztek, mert az íjsontokat a temetési szertartás során lefeszgették volna az íjról, és azok az íj nélkül kerültek volna a halott mellé, kevésbé hihető elképzelés. Már csak azért is, mert ennek a néprajzi anyagban sincs nyoma. Az íj szándékos rongálásának, széttörésének viszont számtalan párhuzama van a török (LÁSZLÓ 1944, 472; LÁSZLÓ 1996, 25) és az obi-ugor népek (VERES 1982, 114) halottkultuszában, a recens, ún. természeti népeknél pedig mind a mai napig létező gyakorlat. Róheim Géza etnológus a halálesetek utáni íjtörésekről írt dolgozatában (RÓHEIM 1984, 262–269) rámutatott arra, hogy az új-guineai pápuáknál még a 20. században is élt az a szokás, hogy egy-egy tekintélyes harcos halála után személyes tárgyait, köztük az íját is összetörték (RÓHEIM 1984, 255). Róheim kutatásai szerint a halott tárgyainak eltörésére kétféle magyarázat lehetséges. Az elsőnél a „gyűlölet-összetevő a főmotívum, azért törik el a halott fegyverét, nehogy azt az élők ellen fordíthassa”. A második értelmezés szerint „amikor a halott iránti szeretet a hangsúlyosabb, azért kell a tárgyakat eltörni, tulajdonképpen megölni, hogy azok a másvilágra is elkísérhessék az elhunytat”. „Mindkét magyarázatnál a tudatalatti, illetve az arra épülő szimptomatikus cselekvés (a szertartás) ambivalens irányultságának észszerű színben való feltüntetetéséről van szó. Az első esetben a gyűlölt

годность», что «указывает на наличие глубокой символической мысли в погребальном обряде» (BÍRÓ 2014, 394).

Идентификация явления сломанных/поврежденных луков эпох обретения родины и династии Арпадов усложняется несколькими факторами. Кроме действия грабителей того времени общеизвестен и тот факт, что «в ходе прежних открытий не обращалось внимания на костяные находки, обнаруженные в погребениях» (ISTVÁNOVITS 2003, 336). Методические изменения в этом подходе можно наблюдать только с 80-х гг. XX в. Известно и то, что в значительной части погребений с луками обычно находились только срединные накладки, что значительно снижало и без того ограниченное число интерпретируемых находок (SZÖLLÖSY 2002, 57). Но это совсем не локальная специфика, поскольку по заключению К. У. Кёхальми, в степной зоне Евразии, «начиная с VIII–X вв. [...] все чаще можно встретить отсутствие концевых накладок на одном плече или на обоих. А срединные накладки, наоборот, всегда представлены» (U. KÓHALMI 1972, 101).

По мнению современного изготовителя луков П. Бенчика самый простой способ сделать лук непригодным для его использования – это сломать одну из канавок для тетивы.² Это соответствует замечанию А. Биро о том, что у значительной части концевых накладок из погребений с луками X–XI вв. наблюдаются следы намеренных повреждений и разломов, что, по его мнению, является следствием неаккуратного снятия костяных накладок с лука (BÍRÓ 2014, 391). Но если мы более внимательно рассмотрим концевые накладки, то заметим, что значительная часть разломов находится у канавки для тетивы. В свете этого вполне вероятно, что повреждение луков могло быть элементом погребального обряда и у венгров-завоевателей, которые не стремились ломать сам лук, а прибегали к повреждению наиболее важной его части – канавки для тетивы. Зато гипотеза А. Биро о том, что следы намеренных сломов, нанесенные до момента совершения погребального обряда, могут объясняться неак-

² Ismételtelen köszönöm Bencsik Péter segítségét.

² Приношу искреннюю благодарность Петеру Бенчику за консультацию по данной теме.

elhunyt helyett személyes javait rombolják szét, a második esetben pedig a szeretett apa mellé beleteszik a sírba mindazokat a tárgyakat, amelyeket a legtöbbször használt életében” (RÓHEIM 1984, 268–269). Róheim azt is kiemelte, hogy a fegyverek közül az íjnak volt a legkülönlegesebb szerepe, mivel ez volt az a fegyvertípus, amit kultúráktól függetlenül a férfi lelkével azonosítottak (RÓHEIM 1984, 255).

Az ókori keleti kultúrákban az írott és a tárgyi források alapján nyilvánvaló, hogy az íjnak elsősorban rangjelző szerepe volt. A legkorábbi írott forrás Kínából ismert, a Sang–Jin-dinasztia időszakából (Kr. e. 18–11. század). A feljegyzés szerint az uralkodók a tartományi kormányzóknak tisztségükbe való beiktatásakor íjat adományoztak. Az adatot közlő Henri Maspero azonban azt is kiemelte, hogy ez eredetileg nem kínai, hanem sztyeppi szokás volt, amit a kínai uralkodók a sztyeppi népektől vettek át (MASPERO 1978, 61, 70). A kínai krónikák arról is beszámoltak, hogy a trónra lépő uralkodók nyilatka lőttek ki az égtájak felé, ezzel is jelezve, hogy az országot megvédik minden földi és földöntúli hatalommal szemben. A zenit felé lőtt nyíl kapocs volt ég és föld között, ezért az íj a világtengely jelképe is (JELKÉPTÁR 1986, 97–99). A felfylazott íj a világtengelyt szimbolizálja a szibériai és az altaji sámándobok egy jelentős részén is, ahol emberalakot formázva a központi részt tölti ki, háttérben a csillagképekkel (3. kép 2) (ПОТАРОВ 1934, 73). Ismeretes, hogy a szibériai sámánok legősibb varázseszköze, ’égbe röptetője’ nem a dob, hanem az íj volt, amit a szertartások alatt tűzcsiholónak, révülést elősegítő hangszernek és jóslásra is használtak (ПОТАРОВ 1934, 70, 71, 73; HOPPÁL 2005, 239–241). A mongol sámándobok egy részét még a közelmúltban is íjjal együtt alkalmazták (3. kép 1) (HOPPÁL 2005, 239–240). A szkíta sámánok égi utazásait Hérodotosz is megörökítette. Feljegyzéseiben a „*hüperboreusz szkíta sámán*”, Abarisz a „*Napis-ten*” íjából kilőtt nyíl segítségével repülte körbe a világot (BONGARD-LEVIN-GRANTOVSKIJ 1981, 114; vö. HÉRODOTOSZ IV. könyv 36 / 158. oldal). A ’történetírás atyja’ a szkíták ősapjáról, Héraklészről azt is feljegyezte, hogy arra a fiára hagyta királyságát, aki fel tudta ajzani reflexíját (HÉRODOTOSZ IV. könyv 9–10 / 155–156. oldal). Az apa hatalma

kuratnym снятием костяных накладок и положением в погребения только этих накладок, без самого оружия, вряд ли вероятно. Особенно если учитывать полное отсутствие следов подобного обряда в этнографических материалах. Кроме того, в культе предков тюркских (LÁSZLÓ 1944, 472; LÁSZLÓ 1996, 25) и обско-угорских (VERES 1982, 114) народов известно много аналогичных практик, связанных с намеренным повреждением и разламыванием луков, а у современных, т.н. самобытных народов этот обычай существует и по сей день. Этнолог Г. Рохайм в своей статье о постмортальном разламывании луков (RÓHEIM 1984, 262–269) обратил внимание на то, что обряд разламывания лука и других личных предметов знатного воина у папуасов Новой Гвинеи присутствовал вплоть до XX в. (RÓHEIM 1984, 255). По исследованиям Г. Рохайма разламывание предметов умершего имеет два объяснения. Первое – «*мотив ненависти, когда оружие погребенного ломают для того, чтобы он не обернул его против живых*», а второе – «*когда любовь к погребенному является более важной составляющей, его предметы должны быть сломаны (’убиты’) для того, чтобы они сопровождали его в потусторонний мир*». «*Речь идет в обоих случаях о показании в разумном свете двойственной ориентации подсознательного и базирующегося на нем симптоматического действия (ритуала)*. В первом случае вместо ненавистного погребенного разрушают его личные вещи, а во втором – рядом с любимым отцом кладут в погребение все его предметы, которые он чаще всего использовал при жизни» (RÓHEIM 1984, 268–269). Г. Рохайм подчеркивал и то, что среди различных видов вооружения, лук играл особую роль и, независимо от культурной среды, отождествлялся с душой мужчины (RÓHEIM 1984, 255).

По письменным источникам и археологическим материалам Древнего Востока очевидно, что лук в то время имел статусный характер. Самое раннее письменное свидетельство о луках известно из Китая, эпохи Династии Шан-Инь (XVIII–XI вв. до н.э.). Из этого источника следует, что губернаторы провинций, во время их инаугурации и в качестве символа власти, получали из рук правителя лук. А. Масперо, опубликовавший эти данные, подчеркивал, что этот

tehát az íjjal öröklődött tovább. Egy ilyen jellegű beiktatási szertartás jelenete őrződhetett meg a Voronyezs melletti Csasztije kurgánban talált szkíta kori (Kr. e. 4. század) ezüstedényen is (3. kép 4) (RIBAKOV 1979, 119). A felajzott íj, mint hatalmi jelvény az ókori közép-ázsiai és elő-ázsiai területeket egységbe szervező szkíta eredetű pártusok, az Arszakidák érméin is tovább élt és később ez a szimbólum általánossá vált a pártus birodalom pénzein (3. kép 3). A korszak másik jelentős ókori hatalma, a közép-ázsiai szkíta utódnép, a kusánok korai érméin szintén gyakori az íjbrázolás (OBRUSÁNSZKY 2014, 4).

A reflexív a későbbi pusztai népeknél szintén hatalmi jelkép: ezzel iktatták be az uralkodókat; méltóságjelző voltáról a hun kori sírokban talált aranylemezzel bevont kisméretű íjak is tanúsodnak (HARMATTA 1951, 123–187; LÁSZLÓ 1951, 105–122; ТОМКА 1986, 423–488; БОНА 1991, 167–176; АНКЕ 2007, 223). Az íjak méltóságjelző szerepéről a korszakra vonatkozó írott források is beszámolnak. Priszkosz rétor (5. század) nyomán Iordanes gót püspök (6. század) örökítette az utókorra a bizánci mondakörben 'Marcianus császár álma' néven ismert történetet. A monda szerint a bizánci császár Attila hun nagykirály haláláról úgy értesült, hogy álmában kettétörni látta annak íját (IORDANES 2004, 93; ECKHARDT 1940, 153). Az oguz törökök mitikus eposza (14. század) szerint a dinasztiaalapító őst, Oguz kánt szintén egy aranyív és egy aranyhegyű nyílvesző helyettesítette (OGUZ KÁN 2009, 23), a mongolok pedig még évszázadokon át méltóságjelvényként adományozták az aranylemezzel bevont íjakat (LÁSZLÓ 1955, 231). Az ugyancsak 14. századi sztyeppi lovasnómád hagyományokon alapuló mameluk kori íjászkönyvben (3. kép 5) az íj szintén az ember szimbóluma.

Összegzésként elmondható, hogy a régészeti leletanyag tanúsága szerint a csontlapokkal megerősített és kettétörve sírba tett íjak kimutathatók a Kárpát-medencei avar kori temetkezésekben, de az, hogy ez a szokás mennyire volt általános, a korabeli sírbrázolások miatt – mivel azok sok esetben megsemmisítik a jelenséget, vagy nehezítik annak felismerését – ma már nehezen állapítható meg. A jelenleg rendelkezésre álló technikai lehetőségek miatt csak a csontlapokkal megerősített íjknál

обычай происходит из степи и был заимствован китайскими правителями именно от степных народов (MASPERO 1978, 61, 70). Китайские летописи сообщают и о том, что восходящие на престол правители выпускали стрелы во все стороны света, указывая на то, что они защитят свою страну от всех земных и потусторонних сил. Стрела, выпущенная к зениту, была связующим звеном между небом и землей, поэтому лук был и символом оси мира (JELKÉRTÁR 1986, 97–99). Лук со вставленной в него стрелой символизировал ось мира и у значительной части сибирских и алтайских шаманских бубнов, в центре которых лук изображался в образе человеческой фигуры, с созвездиями на заднем плане (рис. 3. 2) (ПОТАПОВ 1934, 73). Известно, что самым древним магическим инструментом сибирских шаманов, «уносящим их в небо», был не бубен, а лук, использовавшийся во время ритуалов для высечения огня или как музыкальный инструмент для вхождения в транс, а также как средство гадания (ПОТАПОВ 1934, 70, 71, 73; НОРРАЛ 2005, 239–241). В недавнем прошлом, часть монгольских шаманских бубнов использовалась вместе с луком (рис. 3. 1) (НОРРАЛ 2005, 239–240). О небесных путешествиях скифских жрецов сообщает и Геродот. По его записям «скифский жрец из Гипербореи» Абарис облетел весь мир на стреле, выпущенной «богом солнца» (BONGARD-LEVIN-GRANTOVSKIJ 1981, 114; см. HÉRODOTOSZ IV. könyv 36 / 158. oldal). Геродот пишет о праотце скифов Геракле, который пожелал оставить свое царство тому сыну, который сможет натянуть тетиву на его луке (HÉRODOTOSZ IV. könyv 9–10 / 155–156. oldal). Таким образом, лук символизировал передачу власти от отца к сыну. Скорее всего подобная инициация изображена на серебряной посуде скифского времени (IV в. до н.э.) из «Частых курганов» под Воронежем (рис. 3. 4) (РЫБАКОВ 1979, 119). Натянутый лук, как символ власти, продолжал существовать на монетах парфянской династии скифского происхождения Аршакидов, занимавших территории Передней и Центральной Азии. Позже этот символ был перенят и Парфянским царством, используя на монетах его чекана (рис. 3. 3). Зачастую, изображение лука встречается и на ранних монетах другого значительного

mutatható ki ez a jelenség, így arról nincs adatunk, hogy a szegényebb rétegnél szintén jelen volt-e a törötten sírba tett íj. A 10–11. századi Kárpát-medencei íjas sírok esetében a vizsgált jelenség felismerését az ismertett okok (korabeli sírrablás, csontlapok hiánya stb.) nehezítik, az azonban valószínűsíthető, hogy a honfoglalás korában a húrvájat betörésével is elérhették az íj használhatatlanná tételét, a laterális szarvlemezekon megfigyelhető törésnyomok egy része talán erre utal. A szándékos törések, rongálások értelmezéséhez, illetve a kettétört íjjal történő temetkezés felismeréséhez azonban további hiteles ásatási megfigyelések szükségesek ebből a korszakból.

Mindenesetre annyi biztosan állítható, hogy az íj a lovasnomád népeknél nemcsak fegyverként funkcionált, hanem annál sokkal több is volt: a hatalom, a teljesség, az erő szimbóluma. A sztyeppi civilizáció csúcshelye, ami éppen sikerének, 'földöntúli erejének' (vö. a 'Napisten fegyvere') köszönhetően válhatott jelképpé is. A korabeli írott források, illetve a keleti kultúrkör íjjal kapcsolatos szimbólumrendszere alapján pedig feltehető, hogy törött állapotban való sírba helyezése végső soron a halált jelképezhette, arról a veszteségről tanúsíthatott, amit a közösség az elhunyt halálával elszenvedett.

государства Центральной Азии того времени – царства Кушан, народа скифского происхождения (OBRUSÁNSZKY 2014, 4).

Рефлективный лук считался символом власти и у более поздних степных народов, – он был атрибутом наделения правителей властью. Об именно такой роли луков свидетельствуют и небольшие луки с золотыми пластинами из погребений гуннского времени (HARMATTA 1951, 123–187; LÁSZLÓ 1951, 105–122; ТОМКА 1986, 423–488; BÓNA 1991, 167–176; АНКЕ 2007, 223). О гуннском понятии луков в качестве символа власти сообщают и письменные источники того времени. Готский епископ Иордан (VI в.), опираясь на ритора Прииска Панийского (V в.), пишет об истории вещего сна императора Маркиана. По легенде, византийский император узнал о смерти великого короля гуннов Атиллы, когда увидел во сне его лук, сломанный на две части (JORDANES 2004, 93; ECKHARDT 1940, 153). В мифическом эпосе турков-огузов XIV в. их предок, Огуз хан отождествлялся с золотым луком и стрелой с золотым наконечником (OGUZ KÁN 2009, 23). А луки с золотыми пластинами считались у монголов символом величия на протяжении еще многих веков (LÁSZLÓ 1955, 231). В трактате аль-Бакламиши об искусстве стрельбы из лука, написанном в мамлюкское время (XIV в.) и основанном на степных кочевых традициях (рис. 3. 5), лук также представляется как символ человека.

В заключение отметим, что, судя по археологическим материалам аварского времени Карпатского бассейна, обряд положения в погребения сломанных на две части луков с костяными накладками действительно существовал, однако распространенность такого обряда менее определена из-за грабителей того времени, уничтоживших это археологическое явление и/или усложнявших его идентификацию. Более того, из-за специфики самого обряда, выявленного благодаря наличию в погребениях луков именно с костяными накладками, да и ограниченности доступных в настоящее время технических возможностей, пока не представляется возможным утверждать о присутствии подобного обряда и среди рядовых членов сообщества. Что же касается погребений с луками X–XI вв., выявление этого феномена усложняется различными факто-

рами, в том числе отсутствием костяных накладок в погребениях и/или разграблением могил. Зато для эпох обретения родины и династии Арпадов становится явным, что лук можно было сделать непригодным даже посредством повреждения канавок для тетивы, на что, в свою очередь, указывают следы разломов оставленные на концевых накладках. Однако, для интерпретации намеренных повреждений и разломов, а также идентификации признаков погребений со сломанными на две части луками, нужны дальнейшие достоверные наблюдения *in situ* этой эпохи.

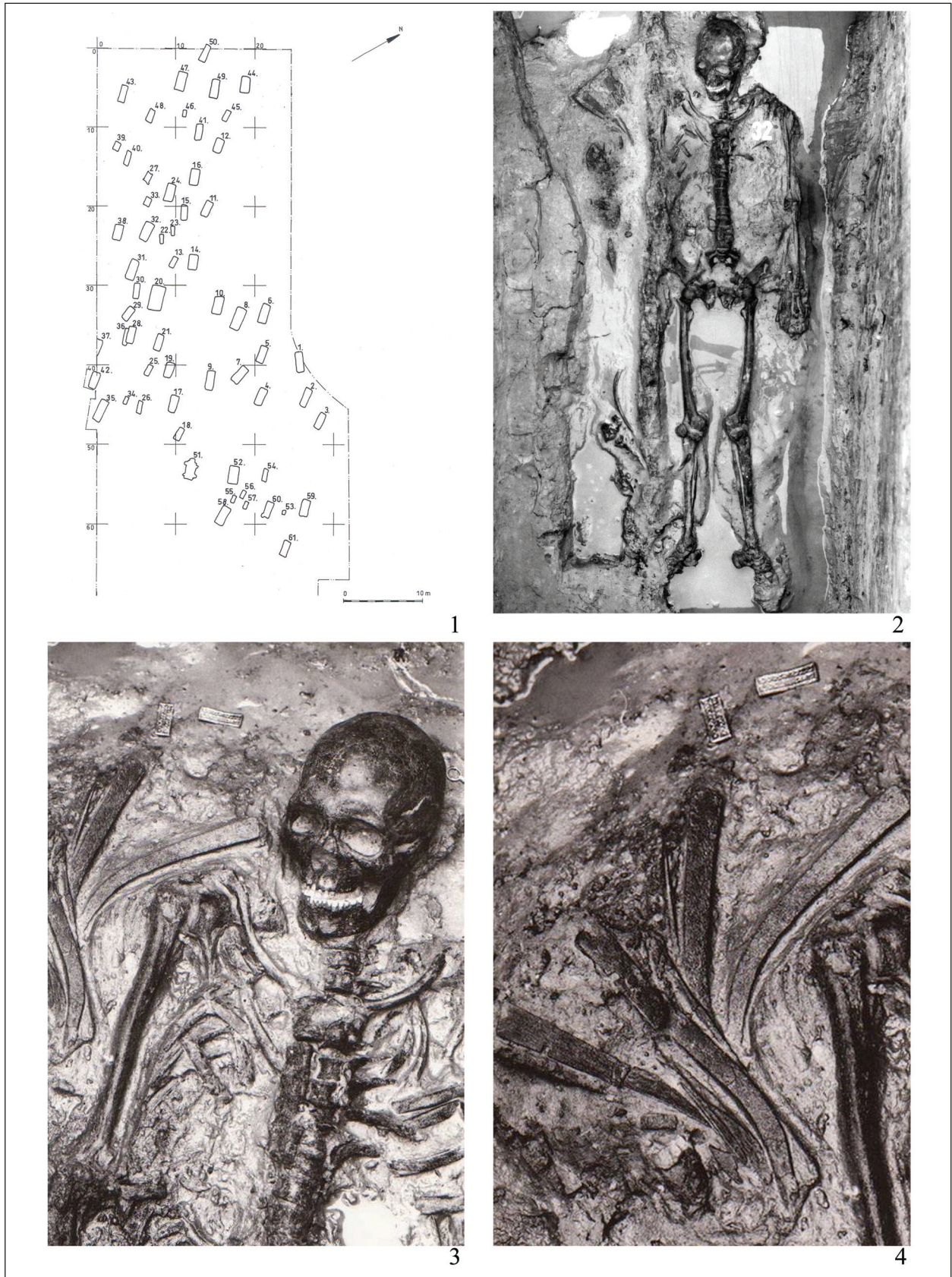
В любом случае, с уверенностью можно утверждать о том, что для кочевых народов лук счи-

тался не только оружием, но и обладал важным сакральным значением – он являлся символом власти, совершенства и силы. Это самый лучший вид оружия степной цивилизации, который стал символом благодаря именно его эффективности и «сверхъестественной» силе (ср. «оружие бога солнца»). Исходя из письменных источников того времени, а также из системы символов восточной культуры, связанных с луком, можно предположить, что положение лука в погребениях в сломанном состоянии могло символизировать не только смерть, но и утрату, которую понесло общество со смертью усопшего.

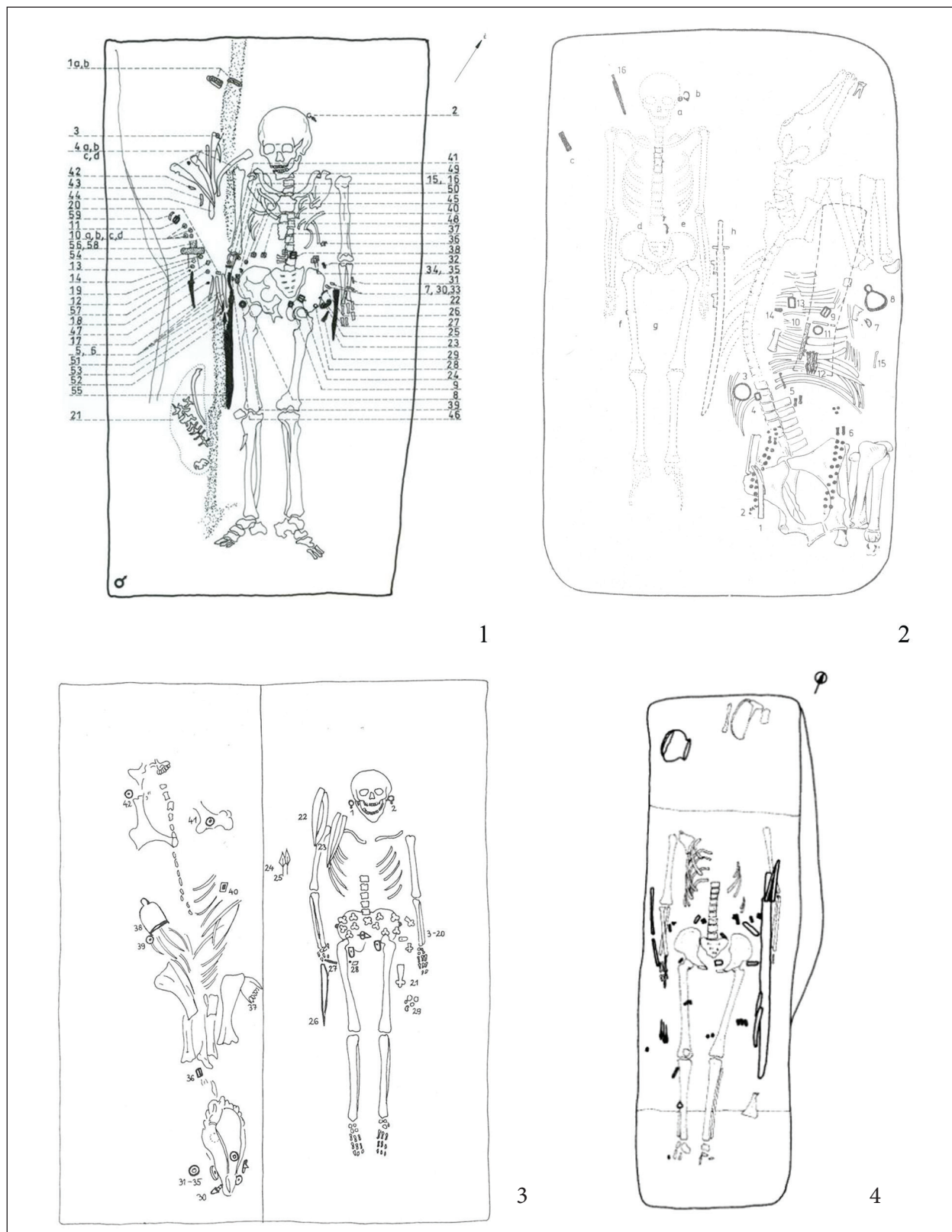
IRODALOM / ЛИТЕРАТУРА

- ANKE 2007: Anke, B.: Der reiternomadische Steppenkrieger. In: *Attila und die Hunnen*. Hrsg.: Anke, B. – Externbrink, H. Stuttgart 2007, 219–228.
- BÍRÓ 2013: Bíró Á.: A 10–11. századi Kárpát-medencei ijlemezek külső forráskritikai problémái. In: *A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei*. Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 3. Szerk.: Révész L. – Wolf M. Szeged 2013, 373–422.
- BÍRÓ 2014: Bíró Á.: Megjegyzések egy honfoglalás kori magyar íj tudományos rekonstrukciója kapcsán. In: *Magyar Őstörténet. Tudomány és hagyományörzés*. Szerk.: Sudár B. et al. Budapest 2014, 387–412.
- BONGARD-LEVIN–GRANTOVSKIJ 1981: Bongard-Levin, G. M. – Grantovszkij, E. A.: *Szkíthiától Indiáig*. Budapest 1981.
- BÓNA 1970: Bóna I.: Avar lovassír Iváncsáról (Grave of an avar horseman at Ivánca). *Archaeologiai Értesítő* 97 (1970) 243–263.
- BÓNA 1991: Bóna, I.: *Das Hunnenreich*. Budapest–Stuttgart 1991.
- BÓNA 1993: Bóna I.: *A hunok és nagykirályaik*. Budapest 1993.
- ECKHARDT 1940: Eckhardt S.: Attila a mondában. In: *Attila és hunjai*. Szerk.: Németh Gy. Budapest 1940, 143–216.
- HARMATTA 1951: Harmatta J.: A hun aranyíj. (Der hunnische Goldbogen). *MTA II. Osztályának Közleményei* 1 (1951) 123–188.
- HÉRODOTOSZ IV: Hérodotosz: *A görög-perzsa háború*. Ford.: Terényi I. Budapest 1967.
- HOPPÁL 2005: Hoppál M.: *Sámánok Euráziában*. Budapest 2005.
- IORDANES 2004: Iordanes: *Getica. A Gótok eredete és tettei*. Közreadja: Kiss M. Budapest 2004.
- ISTVÁNOVITS 2003: Istvánovits E.: *A Rétköz honfoglalás és Árpád-kori emlékanyaga (Das landnahme- und arpádenzeitliche Nachlassmaterial des Rétköz)*. Régészeti gyűjtemények Nyíregyházán 2. Nyíregyháza 2003.
- JELKÉPTÁR 1986: *Jelképtár*. Szerk.: Hoppál M. et al. Budapest 1986.
- U. KÖHALMI 1972: U. Köhalmi K.: *A steppék nomádja lóháton, fegyverben*. Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 12. Budapest 1972.
- LÁSZLÓ 1944: László Gy.: *A honfoglaló magyar nép élete*. Budapest 1944.
- LÁSZLÓ 1951: László Gy.: A hun aranyíj jelentősége. Adatok a hun-nomád birodalom szerkezetéhez. *MTA I. Osztályának Közleményei* 1 (1951) 105–122.
- LÁSZLÓ 1955: László Gy.: *Avar társadalom*. Kézirat. Budapest 1955.

- LÁSZLÓ 1996: László Gy.: *Góg és Magóg népe*. Budapest 1996.
- MASPERO 1978: Maspero, H.: *Az ókori Kína*. Budapest 1978.
- OBRUSÁNSZKY 2014: Obrusánszky B.: Az aranyíj és nyíl a szkíta érméken. *Éremtani Lapok* 143 (2014) 4–5.
- OGUZ KÁN 2009: *Oguz kán. Azerbajdzsán változat*. Ford.: Soproni A. A világ eposzai 4. Sorozatszerk.: Hoppál M. Budapest 2009.
- PAP 2012: Pap Cs.: Avar temető Szekszárd-Palánki dűlőn (Awarenfriedhof an Szekszárd-Palánk-Flur). *A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve* 34 (2012) 43–145.
- РОТАРОВ / ПОТАПОВ 1934: Потапов, Л. П.: Лук и стрела в шаманстве у алтайцев. *Советская этнография* 1934:3, 64–76.
- РИБАКОВ / РЫБАКОВ 1979: Рыбаков, Б. А.: *Геродотова Скифия. Историко-географический анализ*. Москва 1979.
- RÓHEIM 1984: Róheim G.: A törött tükör. In: *A bűvös tükör. Válogatás Róheim Géza tanulmányaiból*. Válogatta, sajtó alá rendezte, az utószót és a jegyzeteket készítette Verebélyi K. Budapest 1984, 253–283.
- SZÖLLŐSY 2000: Szöllősy G.: „Élire állítva” eltemetett íjak (Hochkant gestellt begrabene Bogen). In: *A Népvándorlások Kutatóinak Kilencedik Konferenciája*. Szerk.: Petercsák T. – Váradi A. Heves Megyei Régészeti Közlemények 2. Eger 2000, 173–185.
- SZÖLLŐSY 2002: Szöllősy G.: Az avar íjak és a magyar íj fejlődéstörténeti kapcsolatai. In: *Fegyveres nomádok, nomád fegyverek*. Szerk.: Balogh L. – Keller L. Budapest 2002, 53–61.
- ТОМКА 1986: Tomka, P.: Der hunnische Fürstenfund von Pannonhalma. *Acta Archeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 38 (1986) 423–488.
- TÖRÖK 1994: Török, Gy.: *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Solymár*. Das awarische Corpus – Avar Corpus Füzetek 1. Hrsg.: Madaras, L. Debrecen–Budapest 1994.
- VERES 1982: Veres P.: Az obi-ugorok halottas szokásai. In: *Előmunkálatok a magyarság néprajzához* 10. *Halottkultusz*. Szerk.: Felföldi L. et al. Budapest 1982, 113–118.

1. kép. 1–2: A Kunszállás-fülöppjakabi avar kori temető térképe és a 32. sír elhelyezkedése; 3–4: Az íjcsontok elhelyezkedése a 32. sírban
 Рис. 1. 1–2: Общий план могильника аварского времени у с. Кунсаллаш-Фюлөпгякаб и расположение погр. 32; 3–4: Расположение костяных накладок лука в погр. 32

2. kép. 1: A Kunszállás-fülöpjakabi avar kori temető 32. sírja; 2: Az iváncsai avar kori lovassír; 3: A solymári avar kori temető 25. sírja; 4: A Szekszárd-Palánki-dűlő avar kori temető 65. sírja

Рис. 2. 1: Погр. 32 могильника аварского времени у с. Кунсаллаш-Фюлётъякаб; 2: Погребение всадника аварского времени у с. Иванча; 3: Погр. 25 могильника аварского времени у с. Шоимар; 4: Погр. 65 могильника аварского времени у с. Сексард-Паланки-дюлө

3. kép. 1: Mongol íjas sámándob; 2: Altaji íjas-emberalakos sámándob; 3: Pártus érme a Kr. e. 3. századból; 4: A Voronyezs melletti Csasztije kurgán szkíta kori ezüstedénye (Kr. e. 4. század)

Рис. 3. 1: Бубен монгольского шамана с луком; 2: Бубен алтайского шамана с изображением лука и человеческих фигур; 3: Парфянская монета III в. до н.э.; 4: Серебряная посуда скифского времени (IV в. до н.э.) из «Частых курганов» под Воронежем